

“МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО”-НЫ ХЭЛ ДЭХ АСУУХ
СУЛ ҮГИЙГ ШИНЖЛЭХ НЬ¹

Инь Хуа

Агуулгын товч: Тус өгүүлэлд дундад эртний монгол хэлний асуух сул үгийн тухай өнгөрсний судалганд суурилж, цуваа цагийн хэл шинжлэлийн үүднээс гардаж “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэн дэх асуух сул үгийн хэрэглэгдсэн байдал, хэрэглэгдсэн онцлогийг орчин цагийн монгол хэлний сул үгтэй хооронд нь харьцуулахаар дамжин, зөрүүтэй талыг нь илүүлэхийг зорьжээ.

Түлхүүр үг: Монголын нууц товчоо, хэл, асуух сул үг

Хэл бол нийгмийн хөгжлийг дагалдан, тасрашгүй хөгждөг органик бүхэл цогц мөн. Хэлний хөгжлийн түүх бол уулаасаа эртний монгол хэл, дундад эртний монгол хэл, орчин цагийн монгол хэл мэтчлэн ил тод хувиартай байсангүй юм. Харин тус хэлийг эзэмшин хэрэглэж байгаа хүмүүс хэлийг ойлгох ба судалж шинжлэхэд дөхөмийг бодож, хэлний хөгжлийн түүхийг бэечээр шатчлан хуваасан байдаг. Энэхүү биеч үйл ажиллагааны жолоодлого дор явагдсан шатлал хувиарлал нь хэлний хөгжлийн түүхийг тасдан салгаж байгаа биш харин хэлний олон шат үеийг хооронд нь харьцуулахаар дамжин, хэлний хөгжлийн дотоод жам хуулийг илрүүлэхэд суурь тавьсан явдал болно. Тус өгүүлэлд “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэн дэх асуух сул үгийн хэрэглэгдсэн байдал, утга үйлдлийг орчин цагийн монгол хэлний сул үгтэй хооронд нь харьцуулахаар дамжин, зөрүүтэй талыг нь хураангуйлан гаргав.

Нэг. Асуух сул үг

“Монголын нууц товчоо” дахь асуух сул үг нь нэлээд онцлогтой хэрэглэгдэж байжээ. Манай бүртгэсэнээр асуух сул үг “Монголын нууц товчоо”-д ‘уу’ (兀) нь 100 удаа илэрчээ. Өгүүлбэр дэх байрлал болон илтгэх утгын хувьд маш өвөрмөц бөгөөд будилаантай, их төлөв доорх мэт хэдэн зүйлийн байдалтай.

(Нэг) Асуух төлөөний үгтэй асуух өгүүлбэрт үйл өгүүлэхүүний эцэст байрлах

泰赤兀_揚 阿_中合 迭兀因_中合失温 倒兀孙 牙丹 哈赤 客捏 阿不_中兀 赤荅_中忽讷? (§77).

(Тайчууд ах дүүгийн гашуун дуусан ядан ач хэнээ авран чадах уу?)

诃额仑额客 可兀_揚 帖延 兀都_中兀 兀者古因 你敦 雪泥 莎那思_中忽因 赤勤 客捏 孛_中合_中忽由? 客延 格舌兀 朵脱_中刺 帖只额罷. (§138)

¹ Тус өгүүлэл бол Улсын Нийгмийн Шинжлэх Ухааны суурь мөнгөний төсөл “Сураг занги шийдвэрлэлтэд зориулсан монгол хэлний тэмдэг нэрийн утгалбарын толийн цогцлолт ба биелүүлэлт” (Зөвшөөрөгдсөн дугаар: 16XYU022)-ын шатач чанартай бүтээл болно. Өвөр Монголын Өөртөө Засах орны монгол үг хэл, үсэг бичгийн судалгааны сэдэв “Хамниган-Монгол аялгуу хийгээд дундад эртний монгол хэлний авианы харьцуулсан судлал” (Зөвшөөрсөн дугаар: МУ-УВ-2018006)-ын судалгааны шатач чанартай бүтээл болно.

(Өэлүн эх хөвгүүддээ өдөр үзэхийн нүдэн шөнө сонсохын чихэн хэнээ болгох уу?’ хэмээн гэр дотор гэжээв.)

Энэ онцлогоороо орчин цагийн монгол хэлээс ялгагдаж буй. Орчин цагийн монгол хэлний асуух сул үг ‘уу, үү’ нь асуух төлөөний үгтэй өгүүлбэрт ер нь ордоггүй.

(Хоёр) Асуух төлөөний үггүй, асуух өгүүлбэрт байрлах

1. Жинхэнэ нэр, тэмдэг нэр, тооны нэрийн дараа хэрэглэхдээ өгүүлбэрийн дунд буюу тэмдэг нэрийнх нь дараа, туслах үйл үгийнх нь өмнө ордог. Жишээ нь:

完_勒者兀客额周阿_卜中忽必? (§92)

(Олз уу хэмээж авах би?)

必答额捏阿讷也客兀格突_舌儿失_中罕秣_舌骠刺周幹_楊抽,阿讷_中豁_舌儿阿不阿速别_舌儿客都兀阿主兀? (§190)

(Бид энэ ану их үгд шахан морилж одож, ану хур авбаас бэрхт үү ажгуу?)

米纳兀_舌鲁_黑突_舌儿你客讷兀撒因兀禄脱_舌列古阿主兀? (§255)

(Миний урагт нэгэн үү сайн үл төрөх ажгуу?)

2. Тэмдэг үйл үгийн (-qu/-kü) ба (-qun/-kün) дагаврын дараа байрлах. Жишээ нь:

那可_Г,必赤_Г察_Г吉_Г迭抹_舌麟的_Г阿_卜中忽兀不列_Г? (§92)

(Нөхөр, би чамаас ангид эд морьдоо авах уу бөлгөө?)

那可_勒兀格温哈_舌阑,图_思中合你颜_中合_舌儿苔撒_楊哈_舌刺泥抹可_舌里兀_勒迭坤客额周抹可_舌里兀_勒迭古讷兀必答? (§149)

(Нөхцөл өгөх аран, тус ханаа гардагсад арныг мөргөлдүүлэн хэмээж мөргөлдүүлнэ үү бид?)

札_勒中舍失_黑壇泰赤兀_楊阿亦孙阿_中忽讷? 额客,幹帖儿孛思! 客额毕. (§149)

(Залгамшигтан тайчууд айсун ахун уу? Эх үгэр бус уу хэмээв)

3. Үйл үгийн өнгөрсөн цагийн (-ba/-be) дагаврын дараа орно. Жишээ нь:

田迭诃额仑兀真鸣诃列_舌论:帖迭_中忽儿班哈_舌刺泥兀_中合巴兀赤? ... 客延 (§55)

(Тэнд Өэлүн үжин өгүүллүүн: Тэд гурван арныг ухав уу чи... хэмээн)

4. Зэрэгцэх нөхцөл үйл үгийн дараа орсон. Жишээ нь:

主_中合主兀格速客额列埃塔? (§179)

(Зугааж уу хэс хэмлэхэй та)

不_克抽兀阿梅? (§103)

(Бөхөж үү амуй?)

5. Ялгах төлөөний үгийн дараа орсон. Жишээ нь:

幹那_舌儿你刊壇不速秃必答? (§105)

(Үнэр нэгтэн бусуд уу бид?)

忙_中豁勒者安苔_中合_舌儿壇不速秃? (§108)

(Монгол за андгайтан бусуд уу?)

6. Биеийн төлөөний үгийн дараа үйл өгүүлэхүүний өмнө байрласан. Жишээ нь:

不亦_舌鲁_黑中合罕额赤格因赤讷勺般额堆_中忽_舌里牙周阿_黑三兀鲁昔赤讷马纳兀篋迭兀_勒古? (§167)

(Буйраг хан эцэг чинь зовон өдий хурааж агсан улсыг чинь ман уу мэдүүлэх?)

7. Үгүйсгэх сул үгийн ‘үл, эс, бус’-ын дараа хэрэглэсэн. Жишээ нь:

把_舌里_黑苔阿速纳马宜额亦木宜兀禄兀只阿_中忽不列额赤? (§145)

(Баригдваас намайг ийм үл үү заах бөлгөө чи?)

必你多泥赤马苔额薛兀鸣诃列额? (§104)

(Би нүдний чамд эс өгүүлэх?)

只舌儿中豁都阿舌儿迭兀不速兀赤? (§203)

(Зургадугаар дүү бус уу чи?)

Үгүйсгэх сул үг ‘бус’ бол нэр үгийг үгүйсгэхэд хэрэглэгддэг бөгөөд үгүйсгэж байгаа үгийнхээ хойно байршдаг. ‘Ул’ бол голдуу үйл үгийг үгүйсгэдэг. Заримдаа тэмдэг нэрийг үгүйсгэхэд бас хэрэглэнэ. ‘Эс’ бол зөвхөн үйл үгийг үгүйсгэх үед хэрэглэнэ. “Монголын нууц товчоон” дахь асуух сул үг ‘уу,үү’-ийн жишээдийг шүүгээд үзвэл үгүйсгэх сул үг ‘үл, эс’ бүхий өгүүлбэрт асуух сул үг ‘уу,үү’ үйл өгүүлэхүүнийхээ өмнө нь байрлах үзэгдэл нэлээд түгээмэл оршиж байсан гэлтэй. Гэвч орчин цагийн монгол хэлд харин хэрэглэгдэхээ больжээ. Ерөнхийлөн хэлбэл, “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэн дэх асуух сул үг ‘уу,үү’ нь утга хэрэглээний хувьд орчин цагийн монгол хэлнийхтэй адил тал байгаа боловч нэлээд зөрүүтэй газар бас бий. Энэ нь доорх хоёр талаар илэрч байна. Нэгд, түүний илрэх байр нь орчин цагийн монгол хэлнийхтэй адил бус газар буй. “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэн дэх асуух сул үг ‘уу,үү’ өгүүлбэрийн эцэст байрлахаас гадна, өгүүлбэрийн дунд ч байрладаг. Орчин цагийн монгол хэлэнд өгүүлбэрийн эцэст тохиолддог, өгүүлбэрийн дунд ер нь тохиолддоггүй. Хоёрт, асуух төлөөний үг бүхий асуух өгүүлбэрт хэрэглэгдсэн. Энэ онцлогоороо орчин цагийн монгол хэлээс ялгагдаж байна. Орчин цагийн монгол хэлний асуух сул үг ‘уу, үү’ нь асуух төлөөний үгтэй өгүүлбэрт ер нь тохиолддоггүй.

Хоёр. “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэн дэх асуух сул үгэнд холбогдсон нэгэн асуудал

Орчин цагийн монгол хэлний зүйн номууд ‘уу, үү’, ‘буй’ гэх хоёр сул үг бий гэж үздэг. “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэнд мөн ‘уу, үү’, ‘буй’ гэх асуух сул үг бий хэмээн зарим судлаачид үздэг. (Ө.Мандах, 1997:373). Гэтэл зарим судлаач 備-ийг асуух сул үг гэж үздэггүй. Сэцэнбаатар “Монголын нууц товчооны асуух сул үг” (1994:49-54) гэх өгүүлэлдээ 备-ийг дурдсангүй харин 備-ийг л асуух сул үгээр тайлбарласан байна. Тана “Монголын нууц товчооны хэлний хийсвэр үгийн тухай” (1990:341) өгүүлэлдээ мөн 备-ийг л асуух сул үгээр үзсэн байна. “Асуух сул үг ‘уу,үү, буй’-ын тухай гүехэн ойлголт” (Одончимэг, 1997:71-75) гэх өгүүлэлдээ бас орчин цагийн монгол хэлний асуух сул үгийн байдлыг өгүүлэхийн хамт, “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэн дэх ‘буй’-ын хэрэглэлтийг задлаад ‘буй’ бол асуух утгыг илтгэж чадахгүй, иймээс ‘буй’ бол жинхэнэ асуух сул үг биш, харин туслах үйл үгэнд тооцогдоно гэж үзсэн байна.

Бид ‘Монголын нууц товчоон’ дахь ‘буй’-ийг шүүгээд үзвэл, ‘буй’, ‘備’ гэх хэлбэрээр нийт 117 удаа илэрч, хажуугийн орчуулга нь ‘備’ гэх үг болно. Мэдээж асуух сул үгэнд үгсийн сангийн бодит утга байхгүй. Гэтэл ‘буй’-ын хажуугийн орчуулгаас үзвэл түүнд ‘байх, орших’-ыг заасан бодит утга илэрч байна. Жишээлбэл:

1. 中晃中豁塔歹 察舌刺中合 额不格讷 可温 蒙力_克 斡亦舌刺 备 客额速 (§68)
(Хонходдай Чирхай өвгөний хөвгүүн Мэнлиг ойр буй хэмээвээс)
2. 也速该把阿秃儿 鸣话列舌论: 朵脱舌刺 米讷 卯危 备. 迭儿格迭 虔 备? 客 额周 (§68)
(Есүхэй баатар өгүүллүүн: Дотор минь муу буй. Дэргэд хэн буй? хэмээж...)

Жишээ 1-д өгүүлэгчээс Хонходдай Чархай өвгөний хөвгүүн Мэнлиг Есүхэй баатрын хажууд байна гэсэн утгыг энгийн маягаар хүүрнэж илтгэжээ. Энэ нь өгүүлэгч этгээдээс биеч талаас нотолж байх санаатай, орчин цагийн монгол хэлний ‘байна’-тай адил утгыг илтгэж байна. Жишээ 2 дахь ‘буй’ бол асуух төлөөний үгтэй хамт асуух өгүүлбэрт оржээ. Гэвч асуух утгыг ‘буй’ биш харин асуух төлөөний ‘хэн’ гэх үг тус санааг илтгэж байна. “Монголын нууц товчоон” дахь жишээнээс үзвэл ‘буй’ гэх үг асуух төлөөний үг оролцохгүйгээр асуух өгүүлбэрт нэг ч удаа илэрсэнгүй. Иймээс нэг л адил ‘буй’ гэх үгийг асуух өгүүлбэрт бол асуух утгыг илтгэж, хүүрнэх өгүүлбэрт бол баталсан нотолсон утгыг илтгэнэ гэхэд арай албадлагын чанартай шиг. Харин ‘буй’-г үйл үгэнд багтаан, асуух өгүүлбэрт асуух утгыг

илтгэж байгаа нь ‘буй’ биш харин асуух төлөөний үг нь асуух утгыг илтгэж байна гэж үзвэл зүйтэй шиг санагдана.

“Монголын нууц товчоон”-д ‘буй и-а’ (備 者) гэх хэлбэр мөн асуух утгыг илтгэдэггүй. Нийт 59 удаа илэрч, хажуугийн орчуулгад нь (有, 也 者) гэх үг хадсан байна. Өгүүлбэрийн эцэст голдуу үйл үгтэй холбон хэрэглэдэг ‘и-а’ (者) бол батласан утгыг илтгэдэг батлах сул үг болно. Иймээс ‘буй и-а’ (者)-нь өгүүлэгчийн биеч нотлолыг улам нэг алхам баталсан санааг илтгэнэ. Жишээлбэл:

者勒蔑因 土撒 亦讷 斡樂 備者 (§211)

(Зэлмийн тус нь олон буй за)

忽难, 阔阔搠思, 迭该, 兀孙额不干 额迭 朵^舌儿边 兀者^舌薛你颜 兀禄 你温, 莎那速 撒你颜 兀禄 合^下 赤^中浑 不列额 额迭 朵^舌儿边 備 者. (§210)

(Гунан, Хөхөчүс, Дэгэй, Үсүн өвгөн эд дөрвөн үзсэнээ үл нуун, сонссоноо үл хавчихуун бүлгээ эд дөрөв буй за.)

Хураингуйлбал “Монголын нууц товчоо”-ны хэлэнд ‘буй’ нь голдуу биеэ даасан утгатай үйл үгээр хэрэглэгдэж, арай асуух сул үг биш, гэвч зарим тохиолдолд утга нь хийсвэржээд асуух сул үг болох хандаштай байсан төлөвтэй. Орчин цагийн монгол хэлэнд ‘буй’-гийн утга нь хийсвэржээд үйл үгийн хойно туслах үйл үгээр хэрэглэгдэх буюу асуух өгүүлбэрийн эцэст асуух сул үгээр хэрэглэгдэж байна.

Номзүй

额尔登泰. 乌云达赉 蒙古秘史 校勘本. 内蒙古人民出版社. 1980.

Баяр. 1980. *Монголын нууц товчоон* (дээд, доод). Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хорор.

Мандах Ө. 1997. *Эртний монгол хэл*. Ляонингийн үндэсний хэвлэлийн хороо.

Шонхор. 1996. *Эртний монгол хэлний судлал*. Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо.

Монголын нууц товчоон. 1987. Ихмянгадай Ринчиний сэргээлт. Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо.

芬兰. G.J. 兰司铁 著. 周建奇 译 阿尔泰语言学导论. 内蒙古教育出版社. 2004.

(日) 小泽重男 著. 呼格吉乐图等 译 中世纪蒙古语诸形态研究. 内蒙古教育出版社. 2004.

陈乃雄. 保安语和蒙古语. 内蒙古人民出版社. 1987.

德力格尔玛. 波. 索德 蒙古语族语言概论. 中央民族大学出版社. 2006.

额尔登泰. 乌云达赉. 阿萨拉图. 蒙古秘史 词汇选释. 内蒙古人民出版社. 1980.

Хас-Эрдэнэ, Баянбаатар. 2006. *Эртний монгол хэл*. Өвөр монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо.

Сэцэнбаатар. 1992. *Дундад зууны монгол хэлний хийсвэр үгс*. Өвөр монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл.